

CULTUURHISTORISCHE VERKENNING

1 Inleiding

De gemeente Schiermonnikoog heeft besloten tot actualisering van het verouderde bestemmingsplan voor de bebouwde kom van Schiermonnikoog. Een groot deel van de bebouwde kom is beschermd dorpsgezicht. In dit bestemmingsplan zal een beschrijving van de bijzondere kenmerken van het plangebied vastgelegd worden. De bestaande Toelichting op de aanwijzing tot beschermd gezicht is zeer summier en levert niet de goede basisinformatie voor het bestemmingsplan. Daarom wordt in deze Cultuurhistorische Verkenning (CV) een nadere analyse gemaakt van de ruimtelijke kwaliteiten van het gebied die zal mede de basis zal vormen voor die beschrijving in het bestemmingsplan.

Tevens wordt in de CV een aantal knelpunten benoemd en wordt aangegeven hoe daar vanuit een cultuurhistorische optiek het beste mee kan worden omgegaan. Het gaat daarbij om:

1. De omvang en begrenzing van het beschermd gezicht;
2. Inbreidingslocaties;
3. De kwaliteit van de groenstructuur;
4. Uitbreidingsmogelijkheden aan en bij de bestaande bebouwing.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg brengt het instrument van de CV in omloop ter ondersteuning van een samenhangende belangenafweging op gemeentelijk en provinciaal niveau, maar eveneens ter stimulering van ontwikkelingsscenario's op basis van culturele identiteit. Dit alles met de verwachting dat de CV actief zal bijdragen tot een kwaliteitsbewust proces van herontwerp en ontwikkeling. Naast de meer algemene beschrijving van het historisch ruimtelijke karakter richt de CV zich ook op het aangeven van mogelijkheden voor nieuwe ruimtelijke en functionele ontwikkelingen, in het licht van bestaande cultuurhistorische waarden en beredeneerd vanuit de historisch-ruimtelijke ontwikkelingen in het gebied.

2 ONTSTAAN EN ONTWIKKELING

2.1 Het regionale kader

Schiermonnikoog vormt samen met de Nederlandse en Duitse waddeneilanden de onderbroken begrenzing van het zuidelijke deel van de Noordzee. Met het stijgen van de zeespiegel sinds de laatste IJstijd (circa 10.000 jaar v. Chr.) bereikte de kustlijn omstreeks 6000 v. Chr. het huidige waddengebied. Onder invloed van de zee vormden zich strandwallen met daarachter een brede gordel van kleigronden en veenmoerassen. Verdergaande stijging van het zeewaterniveau leidde vanaf de 11de eeuw tot aantasting van de veenmoerassen: grote delen daarvan werden weggeslagen waarna de zee definitief toegang kreeg tot het gebied en de Waddenzee ontstond. Alleen direct achter de strandwallen van de huidige waddeneilanden bleven kleine oppervlakten kleigrond min of meer intact.

Waar op het vaste land van Groningen en Friesland de landschappelijke dynamiek door middel van dijkenaanleg werd gefixeerd, bleef deze voor de Waddeneilanden bestaan: processen van erosie en sedimentatie deden de eilanden in grootte en ligging veranderen. De Nederlandse Waddeneilanden verplaatsen zich oostwaarts, waarbij de verplaatsing van Schiermonnikoog groter was dan elders. Dit heeft te maken met een versterkte zeestroming vanwege de uitmonding van het riviertje de Lauwers in de Waddenzee.

Eerst vanaf de 19de eeuw leidden verschillende menselijke ingrepen er toe dat de natuur minder ongebreideld z'n gang kon gaan: de aanplant van helmgras en naaldhout in de duinen en de aanleg van stuifdijken hadden als voornaamste doel het duingebied 'vast te houden' en te verstevigen. Ook werd in het midden van de 19de eeuw een begin gemaakt om door zandtoevoer de stranden te verbreden (voor het eerst op Vlieland in 1851).

Pas in combinatie met de aanleg van hoofden of strekdammen werd deze zandsuppletie effectiever en verminderde de aantasting van de kustlijn.

De huidige landschappelijke opbouw van de waddeneilanden wordt bepaald door het strand, het duingebied, de binnenduinrand, de ingedijkte en als grasland in gebruik zijnde voormalige kwelders en de bestaande buitendijkse kwelders. De specifieke fysisch-geografische omstandigheden op de waddeneilanden bepaalden sterk de middelen van bestaan voor de bewoners. Tot in de 20ste eeuw was sprake van een agrarisch-maritieme samenleving.

In de periode voordat maatregelen tegen zandverstuiving plaatsvonden werd de landbouw ernstig bemoeilijkt door dit fenomeen. De verstuiving werd in de hand gewerkt door overbeweiding van het duingebied dat daardoor de vegetatie niet kon vasthouden. De landbouw is dan ook eeuwenlang een bescheiden bron van inkomsten gebleven die aangevuld diende te worden. Nauw gelieerd aan akkerbouw en veeteelt waren de jacht op konijnen in de duinen en het vangen van eenden met behulp van eendenkooien. Een aanzienlijk deel van de in Noord-Nederland bestaande kooien komt op de Waddeneilanden voor, gelegen dichtbij een belangrijk foerageergebied voor de watervogels, het Wad zelf. Schiermonnikoog bezit één kooi, de andere eilanden alle meer.

Verschillende vormen van scheepvaart hebben tot diep in de 19de eeuw een belangrijke vorm van broodwinning gevormd: de eilanden leverden een belangrijk deel van de zeelieden voor de koopvaardij, en op Schiermonnikoog en Terschelling was een zeevaartschool gevestigd.

Elk van de eilanden beschikte voorts over een vissersvloot, maar de visserij is na verschillende perioden van bloei in de 19de eeuw teruggelopen om in de 20ste eeuw vrijwel helemaal te verdwijnen. Een bijzondere vorm van scheepvaart betrof de walvisvaart die vooral in de 18de eeuw floreerde. Hier en daar, o.a. op Schiermonnikoog, herinneren enkele aan de openbare weg geplaatste walviskaken aan deze functie. Voorts wijzen de op alle eilanden aanwezige vuurtorens en zeekapen of bakens op het belang van de scheepvaart voor de eilanden. Samenhangend met de scheepvaart was ook de strandjutterij een volgende (onzekere) bron van inkomsten.

De verschillende vormen van scheepvaart vormden van omstreeks 1550 tot 1750 een dermate goede bron van inkomsten dat er een aanzienlijke bevolkingstoename kon plaatsvinden: de eilanden waren in genoemde periode verreweg het dichtstbevolkte gebied in Friesland, gemeten naar aantal inwoners in relatie tot de oppervlakte cultuurland.

Na die periode van welvaart ging het langzaam bergafwaarts. Door schaalvergroting en de overgang van zeilvaart naar stoomvaart concentreerde de scheepvaart zich in enkele grotere havens op het vasteland. Het bestaan van de bewoners moet aan het eind van de 18de en in de 19de tot in het begin van de 20ste eeuw als weinig welvarend worden bestempeld.

De landschappelijke kwaliteiten van de eilanden zorgden in combinatie met het rond 1850 opkomende toerisme in de 20ste eeuw voor een ongekende toename van de welvaart. De ontwikkeling van deze sector kwam in het Nederlandse Waddengebied later op gang dan langs de Hollandse Noordzeekust en in Duitsland, wat onder meer werd veroorzaakt door de slechte bereikbaarheid van de eilanden. De opkomst van het toerisme had in eerste instantie een medische achtergrond om de heilzame werking van schone lucht en zeewater te ondergaan. Zowel het eerste badhotel als een van de eerste pensions op de Waddeneilanden werden op Schiermonnikoog gevestigd. De werkelijk grote groei in deze sector vond na de Tweede Wereldoorlog plaats. De groei van de toeristensector vormde voor de eilanden een krachtige impuls voor de bevolkingsgroei. Bestaande dorpen breidden zich uit, daarbuiten raakten delen van de duingebieden bebouwd met verspreid liggende vakantiehuizen en er ontstonden, in een ruimtelijk meer geconcentreerde vorm, recreatie- en bungalowparken. Veel van de bestaande verspreid liggende boerderijen legden zich eveneens geheel of gedeeltelijk toe op de toeristische sector. Toerisme is nu de voornaamste kurk waarop de economie van de Waddeneilanden drijft, drie van de vier arbeidsplaatsen hangen rechtstreeks samen met deze sector.

De nederzettingsgeschiedenis van de waddeneilanden verschilt op een aantal punten van die op het vasteland. Zo is onduidelijk tot wanneer de vroegste bewoning teruggaat. Archeologische vondsten uit de Romeinse en oudere tijden zijn, behoudens op Texel, op de Waddeneilanden niet bekend, terwijl deze in het Groningse en Friese vasteland volop voorkomen. Ook de voor Noord-Nederland zeer algemeen aanwezige nederzettingvorm van huis-terpen en dorpsterpen ontbreekt grotendeels; alleen op Texel en Terschelling komen in totaal vier terpen voor. De dorpen op de eilanden zijn, met uitzondering van Texel, overwegend van het type straatdorp, waarbij de dorpsplattegrond gedomineerd wordt door een (enkel dan wel dubbelzijdig) min of meer aaneengesloten bebouwde straat. De dorpen liggen op de hoger gelegen gronden die buiten het bereik van het zeewater bleven, op oude strandwallen of op de binnenduintrand.

Het dorp Schiermonnikoog is van dit laatste een duidelijk voorbeeld. Op de strandwallen en op de binnenduinrand lagen tevens de beste gronden voor akkerbouw en tuinbouw.

De samenhang tussen dorpsbebouwing en akkers is op 19de-eeuwse topografische kaarten nog goed afleesbaar: rondom de bebouwing bevonden zich de akkers, ten noorden daarvan lag in de duinen het weidegebied en ten zuiden daarvan op de ingedijkte kwelders de wei- en hooilanden.

De landschappelijke dynamiek en de daarmee gepaard gaande verplaatsing van eilanden heeft er voor gezorgd dat door de hele geschiedenis heen woonplaatsen moesten worden opgegeven om uiteindelijk onder het zand of in de golven te verdwijnen. In een aantal gevallen werd elders op het betreffende eiland een nieuw dorp gesticht of een bestaand dorp uitgebreid (Oost-Vlieland op Vlieland, Oosterburen op Schiermonnikoog). Verdwenen dorpen en gehuchten zijn van alle eilanden bekend, en ooit waren ook Griend en Rottumeroog bewoond maar daar is de bewoning helemaal verdwenen.

2.2 Schiermonnikoog

Schiermonnikoog duikt in de 14de eeuw in de geschreven geschiedkundige bronnen op. Het eiland is dan in het bezit van het Cisterciënzer klooster Klaarkamp bij Rinsumageest in Noordoost-Friesland, gesticht in 1165. Het eiland is een van de vele goederen van dit toenmaals zeer machtige klooster. Op het eiland was een zogeheten uithof van Klaarkamp gevestigd, bewoond door lekenbroeders Volgens overlevering is het eiland op een gegeven moment naar deze in grijze of 'schiere' pijpen gehulde monniken vernoemd. Het onderdeel 'oog' in Schiermonnikoog is een Noord-Nederlands en Noord-Duits equivalent voor eiland en komt ook voor in andere toponiemen zoals Rottumeroog en in de naam van het voormalige eiland Callantsoog in de kop van Noord-Holland.

Aan het bewind van Klaarkamp kwam in 1580 een einde bij de overgang van het rooms-katholieke geloof naar het protestantisme. Kerkelijke en kloosterlijke goederen werden door de Staten van Friesland geconfisqueerd en wat betreft Schiermonnikoog aanvankelijk in eigen beheer gehouden. In 1598 werd het eiland evenwel als Hoge Heerlijkheid in de verkoop gedaan. Na twee keer te zijn doorverkocht raakte het van 1640-1762 in handen van het geslacht Stachouwer, afkomstig uit Blaricum.

Gegevens over de ruimtelijke ontwikkelingen uit de eerste eeuwen zijn buitengewoon schaars. Gelet op wat er in de vorige paragraaf is gesteld over de gedurende sommige perioden florerende zeevaart en visserij mag van een gestage toename van de bevolking worden uitgegaan. Het feit dat de kapel op het eiland in 1465 tot parochiekerk wordt verheven wijst tevens op deze groei.

Een opgave uit 1737 meldt 1251 bewoners op het eiland die een vloot van maar liefst 124 (vissers)schepen zou bezitten. Vangst, verwerking en handel in gedroogde schol was in die periode een goede bron van inkomsten; later in de 18de eeuw liep de visserij sterk terug.

Aanvankelijk was er sprake van twee dorpen of gehuchten op het eiland, Westerburen en Oosterburen, laatstgenoemde nederzetting lag ongeveer ter plaats van het huidige dorp.

In het begin van de 18de eeuw zijn er de eerste berichten over de bedreiging van Westerburen door voortdurende afslag aan de westzijde van het eiland en verstuiving van de duinen. In 1715 wordt de kerk afgebroken wegens overstuiving met zand en twee jaar later wordt het bedehuis meer landinwaarts herbouwd.

In 1760 verdwijnt echter ook dit kerkgebouw in zee. Met de huizen in Westerburen vindt hetzelfde plaats: overstoven door het zand en vervolgens in zee verdwenen. Enkele beruchte stormvloed in de 18de eeuw versnellen dit proces (1717, 1720, 1756, 1760). Er zou in laatstgenoemd jaar inmiddels 'een klein uur gaans land' aan de westzijde van het eiland zijn afgeslagen.

Als gevolg van dit proces vindt in de loop van de 18de eeuw verplaatsing van de bewoning uit Westerburen naar Oosterburen plaats, met als belangrijkste periode de jaren 1756 - 1761. Dit proces werd van hogerhand gestuurd door middel van de 'Condiën en Articulen' voor de opbouw van het nieuwe dorp uit 1757, opgesteld door de eigenaren van het eiland, te weten een drietal leden van het geslacht Stachouwer. Een belangrijk artikel betreft de afmeting van de nieuwe huisplaatsen. Die dient breed 33 voeten en lang 50 tot maximaal 55 voeten te zijn (ruim negen-en-een-half bij veertien tot ruim vijftien meter). Daarbij wordt achter iedere huisplaats nog eens ruimte uitgezet voor een '*Hang- off Hiemstede* regtt aghterwaarts in 't Noorden sich uitstreckende'. Deze hiemstede is een droogplaats of -schuur voor het drogen van visnetten en het drogen of roken van vis.

De in de Condiën en Articulen voorgeschreven omvang van het achterterrein voor dergelijke hiemsteden is even breed als de huisstede zelf en heeft een lengte van maar liefst circa 50 meter (elf roeden, zestien voet per roede; als gerekend wordt met de 'scheepsvoet' van 28,3 cm, wat aan de Waddenkust gebruikelijk was). Of deze hiemsteden ook daadwerkelijk zijn gebouwd is niet bekend; de scholvangst en -drogerij, een in 1737 nog zo voorspoedige tak van visserij, onderging in de tweede helft van 18de eeuw een sterke vermindering. Op de oudste dorpsplattegronden uit de 19de eeuw, is er geen spoor van deze bouwsels terug te vinden.

Uit de omschrijving van de hiemstede als 'regtt aghterwaarts in 't Noorden sich uitstreckende' kan worden afgeleid dat de nieuwe huizen aan de noordzijde van de Langestreek en misschien ook aan de noordzijde van de Middenstreek zijn gebouwd omdat daar de mogelijkheid van een achterwaartse uitbreiding met een bedrijfsgedeelte in noordelijke richting zich voordeed. Het duidelijkst is dit zichtbaar aan de achtererven van de Langestreek: aldaar was de diepte van de erven precies gelijk, zoals op de dorpsplattegrond uit 1959, de basis voor de aanwijzingskaart, nog kan worden vastgesteld. En deze diepte komt overeen met de elf roeden of circa 50 m. uit 1757.

Voor de Middenstreek en Voorstreek is de situatie echter niet helemaal helder. In de eerste plaats lagen aan de Middenstreek in 1759 al huizen (oudste exemplaren: Middenstreek 27, anno 1721 en Middenstreek 60, anno 1724) maar vooral de ongelijke diepte van de achtererven voor de hiemsteden maakt de relatie met de regels uit de Condiën en Articulen voor het noordelijk deel van de Middenstreek niet helemaal zeker. Wel is de diepte van de achtererven ook hier fors, in de buurt van de elf roeden. En opvallenderwijs kennen ook de achtererven of eigenlijk de overtuinen aan de *zuidzijde* van de Voorstreek een gelijke diepte, die nagenoeg gelijk is aan de achtererven van de huizen aan de Langestreek.

De Condiën en Articulen uit 1757 geven geen volgorde van bebouwing aan.

Een beschrijving uit 1760 van een ooggetuige geeft enige aanwijzing over de volgorde van de bebouwing en of de Voorstreek en de Middenstreek voor 1757 al bebouwd waren: eerst zijn 'twee regels huizen' ontstaan en daar is vervolgens een derde 'lange regel bijgezet van 70 huizen'. Deze laatste moet gezien de lengte de Langestreek betreffen. De eerste twee regels zijn dan dus de Voorstreek/Middenstreek-zuidzijde en Middenstreek-noordzijde. Deze beschrijving meldt tevens dat op dat moment voorbereidingen voor de bouw van een kerk werden getroffen, midden in het dorp.

De 'drie streken' in het dorp hebben tot ver in de 20ste eeuw de plattegrond van het dorp gevormd, zonder dat daar veel noemenswaardig ruimtelijk structurele veranderingen in optraden, zo laat een vijftal plattegronden uit de 19de en 20ste eeuw zien (afb. 1 t/m 5, blz. 8-10). De ruimtelijk-structurele situatie zoals die ontstaan is in de periode 1756 - 1761 is op veel punten dan ook nog steeds goed herkenbaar.

Zoals enigszins te verwachten is bij geplande dorpen, is ook bij Schiermonnikoog sprake verschillende regelmatige karakteristieken in de aanleg, maar die regelmaat strekt zich niet tot alle onderdelen uit. De regelmaat in de aanleg doet zich voor in de evenwijdige ligging van Voorstreek en Middenstreek, maar wijkt bij de Langestreek naar beloop en in lengte af van beide overige streken. Ook lijkt er niet of slechts in beperkte mate sprake te zijn geweest van bepaalde vormprincipes of het nastreven van symmetrie in de aanleg. In de reeds enkele malen aangehaalde Condiitiën en Articulen komen deze onderwerpen niet aan de orde; alleen de maten voor de huissteden en de achtererven komen nadrukkelijk in beeld.

Kenmerkend is de zeer ruime en regelmatige aanleg die voor het overgrote deel van de plattegrond geldt, waarbij voorts het karakter sterk door openbaar en particulier groen wordt bepaald. De ruime aanleg is voor een belangrijk deel terug te voeren op de uitzonderlijk diepe erven, waarvan de maat terug afkomstig is van aanvankelijk geplande benutting als bedrijfsruimte. Deze bedrijfsruimte is er nooit gekomen of is al vroeg weer verdwenen, waarna de deze percelen als (over)tuinen in gebruik zijn genomen. Bij deze overtuinen doet zich in de loop van de 20ste eeuw de belangrijkste ruimtelijk structurele verandering voor, namelijk het bebouwd raken van de tuinen. De 19de-eeuwse kaarten laten zien dat de tuinen nog vrijwel onbebouwd zijn, maar verschillende edities van de topografische kaart uit de 20ste eeuw laten een forse toename van het aantal 'bouwsels' in de tuinen zien, vooral na de Tweede Wereldoorlog (afb. 3 t/m 5).

De ruime aanleg is voor een ander deel terug te voeren op de ruime maat van de openbare ruimte die zich het sterkst aan de Langestreek manifesteert in de vorm van een breed profiel dat voor het grootste deel door grasvelden in beslag wordt genomen. De huidige plantsoen-aanleg ten westen van de kerk is zichtbaar op een plattegrond van het dorp uit 1885 (afb. 2). Deze ruimte draagt bij aan het groene karakter van de Langestreek. Ook de groene omheining van de kerk en de aanwezigheid van groene, onbebouwde achtererven aan de zuidzijde van de Langestreek versterken die karakteristiek.

Er bestaan verschillen tussen de plaatsing van de huizen op de huispercelen aan de drie streken. De Langestreek en Middenstreek-noordzijde kennen dezelfde opzet, zij het dat de huizen aan de Middenstreek niet in een rechte rooilijn staan en de huizen aan de Langestreek wel. Bijzonder is de bebouwingsstructuur op de smalle strook van de Voorstreek en Middenstreek - zuidzijde waar een deel van de bebouwing bestaat uit twee ruggelings tegen elkaar geplaatste woningen met topgevel bestaat.

Afbeelding 1 Situatie 1830

Afbeelding 2 Situatie 1885

Afbeelding 3 Situatie 1927

Afbeelding 4 Situatie 1969

Afbeelding 5 Situatie 2002

3 HUIDIG RUIMTELIJK KARAKTER

3.1 Historisch-ruimtelijke structuurkenmerken:

Het historische dorp kent een nadrukkelijke en overheersende oost-west gerichte structuur, die gerelateerd is aan de richting van de strook waarin de nederzetting is ontstaan: de overgangszone tussen het duingebied en de voormalige, thans ingepolderde kwelder (afb. 6, blz. 12). De oorspronkelijke planmatige opzet komt tot uiting in een regelmatige, rechtlijnige aanleg met gedefinieerde bebouwings- en tuinstroken, de streken, die zich kenmerken door een smalle, diepe verkaveling met aaneengesloten bebouwing aan de (hoofd)straatzijde. Door deze opbouw is er sprake van een oriëntatie met een duidelijk onderscheid tussen voor- en achterkant. Daarnaast komen binnen dit patroon op enkele plaatsen (achter)paden voor tussen de hoofdbebouwing en de bijbehorende tuin, waardoor laatstgenoemde het karakter van een overtuin krijgt.

De Langestreek en de Voorstreek/Middenstreek vormen binnen het historische dorp de belangrijkste structuurdragers, met een aantal overeenkomsten maar ook belangrijke onderlinge verschillen in opbouw en beeld (afb. 7 en 8, blz. 13). De waarschijnlijk oudste ontwikkeling vond, voor ca 1750, plaats langs de huidige Middenstreek en Voorstreek, hetgeen een verklaring kan zijn voor het iets minder regelmatige bebouwings- en verkavelingspatroon dan bij de later ontstane Langestreek het geval is. De Middenstreek is in beginsel symmetrisch van opzet, met aan weerszijden van de straat een strook voorerven, een bebouwingsstrook en daarachter de diepe tuinen, met een totale diepte vanaf de straat van meer dan 70 meter. De Voorstreek ligt, op een afstand van ca 20 meter uit de Middenstreek, in de vorm van een voetpad ten zuiden van de bebouwingsstrook. Hierdoor wisselen langs de Voorstreek voor- en achterkanten elkaar af en zijn sommige panden gesplitst en zowel op de Voorstreek als op de Middenstreek gericht. (Onduidelijk is overigens of deze pandsplitsing, die zich ook hier en daar aan de Langestreek voordoet, een oorspronkelijke situatie is of -onder verslechterde economische omstandigheden- in een latere fase tot stand is gekomen. Een aantal in de lengterichting gesplitste tuinpercelen wijst in de richting van het laatste.)

Ook aan de noordzijde van de Middenstreek heeft zich van oorsprong een pad tussen de bebouwingsstrook en de tuinen bevonden, vergelijkbaar met de situatie bij de Voorstreek. Dit pad is echter vrijwel geheel verdwenen: ten westen van het Karelspad ligt nog een restant en op enkele andere plaatsen verwijst alleen een verspringing in de perceelsgrenzen nog naar het oorspronkelijke beloop.

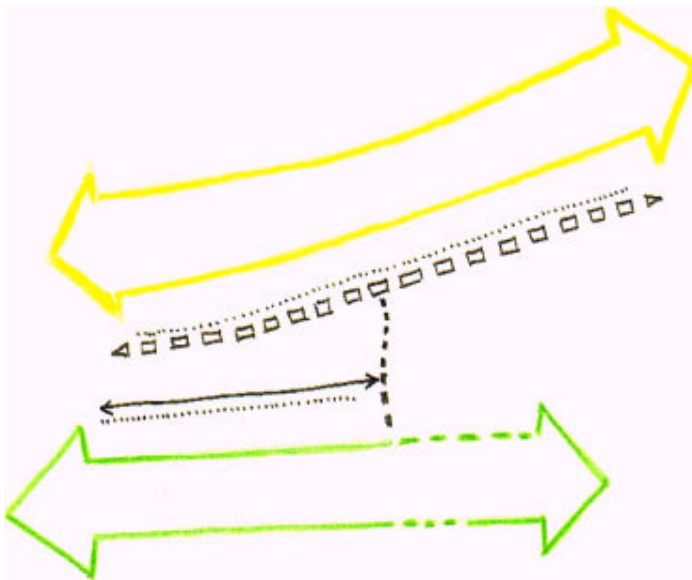
De tweede lineaire bebouwingsstructuur, de Langestreek, ligt ca 80 meter ten noorden van de Middenstreek en kenmerkt zich door zijn nadrukkelijk asymmetrische profielopbouw met aan de noordzijde de streekbebouwing en aan de zuidzijde vooral een groene begrenzing van de achterzijde van de tuinen vanaf de Middenstreek. De tussengelegen strook, bestaande uit voorerven en een ontsluitingspad langs de bebouwing, een zone met grasvelden en de rijweg, draagt in sterke mate bij aan de groene karakteristiek van de straatruimte.

Aanvankelijk, vanaf de westkant gezien, komt de richting van de Langestreek overeen met die van de Middenstreek, maar na ca 150 meter knikt de bebouwingsstrook iets naar het noorden, waardoor de straatruimte naar het oosten toe geleidelijk breder wordt. Deze aanpassing in het oorspronkelijke plan van aanleg houdt wellicht verband met de wens om ruimte te scheppen voor de bouw van een kerk. Dit gebouw en het bijhorende kerkhof liggen ongeveer halverwege aan de zuidkant van de Langestreek, hetgeen leidt tot een prominente ligging in combinatie met een sterke versmalling van de straatruimte. Oostelijk daarvan behoudt de Langestreek in principe dezelfde profielopbouw, maar door de meegedraaide richting van kerk en kerkhof is de geleidelijke verbreding van de straatruimte hier veel geringer. Ten zuiden hiervan ligt enige losse bebouwing met daarachter, vrijwel evenwijdig aan de Langestreek, een pad tussen het huis Rijsbergen en de kerk (Kerkelaantje).

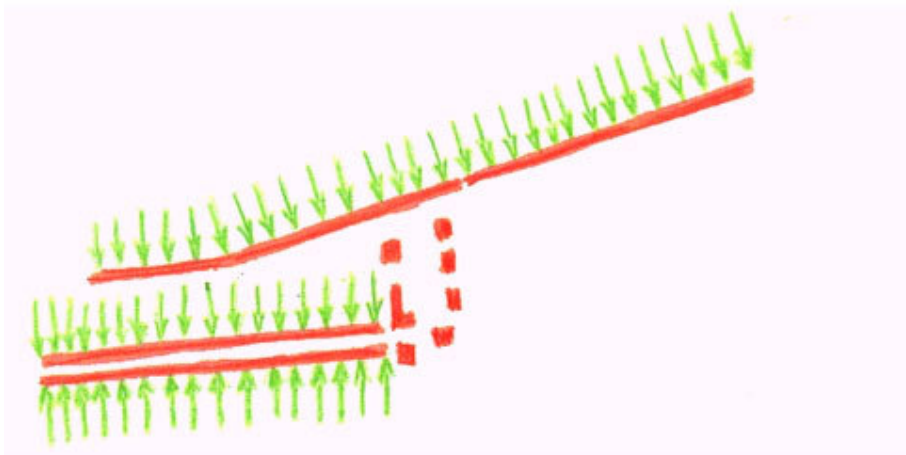
Vergelijkbaar met de situatie bij de Voorstreek, bevindt zich aan de noordkant van de streekbebouwing de Langestreek om de Noord, als een pad tussen de achterzijde van de panden en de bijbehorende tuinstrook.

De Nieuwestreek vormt het noord-zuid lopende verbindingselement tussen de beide bovengenoemde streken, met een sterk afwijkende richting en structuur. De straat kenmerkt zich door zijn gebogen beloop, met nauwelijks begeleidende bebouwingswanden. De erop gerichte bebouwing ligt overwegend op ruime afstand, ook onderling, en omvat gebouwen, zoals kerk, gemeentehuis en grote hotels, die zich wat betreft schaal en functie onderscheiden van de panden aan de Langestreek of Middenstreek. De vernauwing tussen beide hotels werk daarbij als een soort ruimtelijke begrenzing ten opzichte van de Reeweg buiten de historische dorpskern.

Behalve de tot zover genoemde belangrijkste structuurlijnen bevinden zich binnen de historische dorpsstructuur nog een aantal dwarsverbindingen, haaks op de Middenstreek of Langestreek, die van ondergeschikte betekenis zijn en waaraan in principe ook geen bebouwing is gekoppeld. De sterke oost-west oriëntatie van de dorpsstructuur wordt versterkt doordat alle dwarsverbindingen met een bajonetbeweging (T-vormig) aansluiten op Lange- of Middenstreek.

Afbeelding 6 Structuurrichting landschap en dorp

Afbeelding 7 Opbouw van de streken

Afbeelding 8 Dwarsprofiel van het dorp

3.2 Overgangen tussen dorp en omgeving

De herkenbaarheid van de historische dorpskern wordt mede bepaald doordat deze zich onderscheidt van de aansluitende gebieden. Op de meeste plaatsen is sprake van bijzondere overgangen.

Aan de westkant van het dorp bestaat een waardevol contrast tussen dorp en landschap, door de scherpe grenslijn tussen de structuren van Voor- en Middenstreek en het gebied ten westen daarvan. Met name bij de Midden- en Voorstreek is deze overgang scherp doordat de bebouwingsstroken vrijwel tot deze grenslijn doorlopen en het open poldergebied direct daaraan grenst.

Bij de Langestreek is deze grens minder duidelijk en verloopt de overgang via een tussengebied in de vorm van een vrijliggend, dwarsgeplaatst pand en een ondergeschikt pad daarlangs.

Aan de noordkant van het dorp tekent de achtergrens van de strook diepe overtuinen ten noorden van de Langestreek zich scherp af ten opzichte van het aangrenzende duingebied; ook de aanwezige hoogteverschillen dragen daaraan bij. Het extensieve karakter behorende bij de achterkant van het oude dorp is het gaafst aanwezig ten westen van de Badweg; ten oosten daarvan ligt op een groot aantal plaatsen bebouwing aan de zuidzijde van de Noorderstreek in een soort reststrook tussen de achtergrenzen van de overtuinen en de weg, die op enige afstand hiervan door het duingebied loopt.

De bebouwingsstructuur van de Langestreek eindigt ter hoogte van de hoofdas van het huis Rijsbergen en wordt ten oosten daarvan afgesloten door de dwarsgeplaatste bebouwing van Zevenhuizen. Door de geleidelijke verwijding van de groene straatruimte bestaat hier een belangrijke zichtlijn in het verlengde van de Langestreek naar het open gebied ten oosten van het dorp. Deze beëindiging van de Langestreek onderscheidt zich daarmee nadrukkelijk van het westelijke eind.

De zuidkant van het dorp vertoont twee zeer verschillende vormen. Ten westen van de Reeweg is de opbouw, zij het gespiegeld, overeenkomstig de tuinstrook ten noorden van de Langestreek, met de achtergrenzen van de tuinen hier grenzend aan het poldergebied. De verstoring van het ruimtelijk beeld als gevolg van de ligging van het bedrijventerrein hier wordt enigszins beperkt doordat dit op enige afstand van het dorp is gesitueerd. Ten oosten van de Reeweg zijn na 1950 woongebieden tot ontwikkeling gekomen, zodat er geen directe relatie meer tussen het oude dorp en de polder bestaat; het Kerkelaantje vormt hier de grens van de historische dorpsstructuur.

3.3 Beeldkenmerken, bebouwing en groen

De aaneengesloten karakteristiek van de bebouwing in de oost-west lopende 'streken' is een belangrijk gegeven. Als gevolg daarvan zijn doorgangen van dwarsverbindingen smal en ondergeschikt (zelfs de Badweg) en laten duidelijk een zijkantenkarakter zien.

Overwegende karakteristieken van de bebouwing binnen de streken zijn diepe smalle panden van één bouwlaag onder zadeldak met een nokrichting haaks op de straat, met in strakke rooilijn langs de straat geplaatste topgevels. Binnen dit stramien komen zowel 18de-, 19de- als 20ste-eeuwse bebouwingstypen voor met bijbehorende vormen (wolfseinde, mansardekap, ringkap, verschillen in goothoogte) en materialen (baksteen, pleisterwerk).

De ondiepe erven aan de straatzijde (d.w.z. *niet* aan de tuinenzijde) zijn meestal onbebouwd, met een hekje langs de straatzijde en, langs de Langestreek, op de zijgrens een afscheiding in de vorm van een dwarsmuurtje aansluitend aan de gevel. Hierdoor vormt de rooilijn, gevormd door de gevels van de hoofdbebouwing, een goed herkenbare ruimtebegrenzing langs de straat, ondanks het op enkele plaatsen in de ervenzone voorkomen van uitbouwen. Langs de paden die tussen de bebouwingsstroken en de bijbehorende tuinen liggen (Voorstreek en Langestreek om de Noord) is de rooilijn, en daarmee de ruimtelijke begrenzing, meer wisselend door de vele aan- en uitbouwen.

Groen en beplanting in de publieke ruimte en in de particuliere tuinen is in belangrijke mate bepalend voor de beslotenheid van het dorpsbeeld.

Met name de Langestreek bezit een karakteristiek, door groen bepaald profiel doordat het middengebied, tussen het ontsluitingspad aan de noordzijde en de rijbaan aan de zuidzijde, uit een aaneengesloten zone met gras bestaat, slechts onderbroken bij enkele dwarsverbindingen. In dit brede straatprofiel van de Langestreek is met name de laanbeplanting van groot belang, samen met de hagen die het ontsluitingspad langs de bebouwing begeleiden. Deze elementen structureren de ruimte en versterken de ruimtelijke samenhang door zichtlijnen in de lengterichting. Langs de zuidzijde van de Langestreek zijn het vooral beplantingen op de erven (tuinen, kerkhof, huis Rijsbergen) die de straatruimte begrenzen.

In de tuinenzones bij de Voorstreek en de Langestreek om de Noord zijn het met name de hagen op de zijdelingse perceelgrenzen die, naast de hier en daar aanwezige (fruit)bomen, beeldbepalend zijn, ook doordat ze de typerende verkaveling en - met lange zichtlijnen - de grote diepte van de tuinen laten zien.

Kenmerkend is het steeds terugkerende asymmetrische opbouw van het (straat)profiel van alle oost-west lopende structuren: Voorstreek, Langestreek, Langestreek om de Noord, Kerkelaantje. Met uitzondering van de Middenstreek, die een symmetrisch profiel heeft, is hierbij steeds sprake van aaneengesloten bebouwing aan de ene zijde en (nagenoeg) onbebouwd gebied aan de andere zijde. De hagen op de kopzijde van de diepe, schaars bebouwde tuinen tegenover de aaneengesloten streekbebouwing en de deels bebouwde erven langs de Voorstreek en de Langestreek om de Noord vormen hiervan het duidelijkste voorbeeld, maar ook bij Langestreek en Kerkelaantje onderscheidt de bebouwde noordzijde zich sterk van de zuidzijde.

4 ONTWIKKELINGSPERSPECTIEF

4.1 Omvang en begrenzing van het beschermd gezicht

Bij de begrenzing van het beschermde dorpsgezicht, dat zijn wettelijke status verkreeg op 13 oktober 1969, ligt overwegend direct aan de buitenzijde van de percelen behorend bij de Middenstreek, Langestreek en Nieuwestreek, die de hoofdstructuur van het historische dorp vormen. Op een tweetal plaatsen komen echter afwijkingen van dat uitgangspunt voor, die een nadere beschouwing verdienen.

De watertoren - de vroegere zuidelijke vuurtoren die op korte afstand ten noorden van de Langestreek in het duingebied ligt - is met een soort uitstulping van de grens aan het beschermde dorpsgezicht toegevoegd. Hoewel deze toren niet direct deel uitmaakt van de dorpsstructuur, bestaat er via een van de dwarsverbindingen haaks op de Langestreek een sterke zichtrelatie. Deze zichtlijn vormde destijds de aanleiding om de begrenzing van het beschermde dorpsgezicht naar deze zijde uit te breiden. Het beschermingsbelang is vooral gelegen in het vrijhouden van de zichtlijn op de watertoren, een beschermd monument, en de karakteristiek van het duingebied tussen toren en dorp.

De begrenzing van het beschermde dorpsgezicht bij de Noorderstreek is iets teruggelegd ten opzichte van de situatie ten westen van de Badweg. Als gevolg hiervan ligt de grenslijn hier niet op de achtergrens aan de noordkant van tuinenzone, maar doorsnijdt juist deze zone. Belangrijkste aanleiding hiervoor ten tijde van de aanwijzing was dat er reeds verspreide bebouwing aan de zuidkant van de Noorderstreek voorkwam zodat de achterbegrenzing van de tuinen hier minder eenduidig was. Nadien heeft een verdere verdichting van deze bebouwing plaatsgehad, zodat ook in de huidige situatie een beperkt aantal tuinen doorloopt tot aan de Noorderstreek. Hoewel de grens naar huidige maatstaven op een onlogische plek ligt, kan handhaving van de openheid van de resterende tuinen en het regelen van incidentele bebouwing langs zuidkant van de Noorderstreek binnen bestaande bestemmingsplannen plaatsvinden zonder dat daarvoor een grensverlegging van het beschermde gezicht nodig is.

4.2 Inbreidingslocaties

Door het grote belang van het onderscheid tussen geconcentreerde bebouwingsstroken en onbebouwde tuinstroken voor de structuur van het beschermde dorpsgezicht zijn er nauwelijks mogelijkheden om daarbinnen nieuwe bouwkavels te vinden. Invullen van gaten in de bestaande streekbebouwing, die met name langs beide zijden van de Middenstreek voorkomen, en incidentele verdichting in de strook tussen Kerkelaantje en Langestreek zijn echter denkbare ontwikkelingen, passend binnen de karakteristieke structuur. Om de karakteristiek opbouw van het dorp zichtbaar te houden is het van belang dat géén nieuwe bouwlocaties binnen tuinstroken worden geprojecteerd en het bestaande beleid, gericht op het voorkomen van verdere verdichting, wordt voortgezet.

4.3 De kwaliteit van de groenstructuur

De groenstructuur is, als complement én als tegenhanger van de bebouwingsstructuur een essentieel onderdeel van de waardevolle karakteristiek van het dorpsgezicht en heeft zowel betrekking op opgaande beplantingselementen als op zones die zich kenmerken door een sterkere mate van openheid.

Bijzondere aandacht is in dit verband gewenst voor de voor het streekdorp kenmerkende lineaire karakteristiek die tot uiting komt in de ruimtelijke samenhang in de langsricting van de Langestreek. Deze loopt vooral gevaar door de compartimentering van de langgerekte zone met grasvelden die ontstaat door afschermende beplanting rond voorzieningen als terrassen en fietsenstallingen en door een niet passende, stedelijke plantsoeninrichting. Het in stand houden van de aaneengesloten strook met gras en van lange zichtlijnen in dit gebied (bijvoorbeeld op de kerk) is van groot belang.

4.4 Uitbreidingsmogelijkheden aan en bij de bestaande bebouwing

Een belangrijk kenmerk van de stedenbouwkundige structuur van Schiermonnikoog is dat de hoofdbebouwing lineaire, vrijwel aaneengesloten reeksen (streken) vormt die de straatruimtes begrenzen en als het ware het skelet zijn van de ruimtelijke opbouw binnen het dorp. Uiterste terughoudendheid moet daarom worden betracht bij bouwen vóór de rooilijn, dat wil zeggen op de ervenstrook die bij de Langestreek, de Middenstreek en de Voorstreek de overgang vormt tussen straat en gevelwand. Voor de karakteristiek van deze straatruimtes is de herkenbare begrenzing door de wand van (top)gevels van de hoofdbebouwing een kenmerkend beeldaspect.

De bebouwingsstrook aan de zijde van de Langestreek om de Noord, dus gelegen tussen de streekbebouwing en het pad langs de koppen van de tuinen, biedt iets meer ruimte voor aan- en uitbouwen, waarbij het echter van belang is dat de kenmerkende afwisselende ligging van de gevellijn langs het pad en het zicht op de hoofdbebouwingsstrook blijven bestaan.